

ČOVEK I DRUŠTVO KOD MULA SADRE ŠIRAZIJA

Muamer Halilović

*Grupa za religijsku civilizaciju,
Centar za religijske nauke „Kom”, Beograd, Srbija*

Pitanje odnosa između čoveka i društva može se razmatrati iz različitih aspekata. Međutim, neosporivo je to da odgovor na ovo pitanje primarno spada u delokrug filozofije jer pojmovi koji se koriste da bi se kristalizovao taj odnos filozofske su prirode. Autor ovog rada nastoji da po tom pitanju predstavi stavove Mula Sadre Širazija, utemeljivača islamske transcendentne filozofije, koji smatra da čovek neće moći da aktualizuje sve svoje potencijale ukoliko bude živeo izvan okvira društva, kao što ni društvo ne postoji bez čoveka. U radu se takođe detaljno obrazlaže stanovište ovog slavnog filozofa s kraja XVI i početka XVII veka o istinskom blaženstvu svakog čoveka koje neće biti postignuto bez društvenog života. Autor, između ostalog, obuhvatan analizira i racionalne pozadine posebnog stava Mula Sadre Širazija u okviru njegove kosmološke doktrine o supstancijalnom kretanju i antropološke doktrine o egzistencijalnom položaju savršenog čoveka.

Ključne reči: *čovek, društvo, Mula Sadra, transcendentna filozofija, supstancijalno kretanje, savršeni čovek, blaženstvo*

Uvod

Deo savremenih mislilaca potpuno argumentovano i legitimno tvrdi da svaki filozofski sistem koji u senci religije razmatra suštinu čovekovog postojanja, njegovog nastanka, života i smrti, neminovno poseduje određene elemente onih naučnih disciplina koje danas nazivamo filozofijom istorije i političkom filozofijom (videti: Modžtahedi 1996: 80). Nadahnuti ovom tvrdnjom, u ovom radu ćemo nastojati da ukratko istražimo neke od elemenata tih disciplina u transcendentnoj filozofiji Mula Sadre Širazija.

Naime, osim po tome što je prihvatila iluminativne aspekte u okviru svoje racionalno-demonstrativne metode, Mula Sadrina filozofija posebno je poznata i po značajnoj ulozi religijske višnje ontologije u razrešavanju brojnih pitanja unutar svog sistema (videti: Halilović 2014: 207–216). Otuda, ona bez sumnje predstavlja jedan od veoma naprednih oblika religijske filozofije. Na osnovu toga, nipošto nije začuđujuće to što se veoma često susrećemo sa Mula Sadrinim univerzalnim pogledom na čoveka, društvo i postojanje. Zapravo, on detaljno analizira čovekov život od samog početka do njegovog kraja. Otuda, postavlja se jasno i konkretno pitanje o tome koji su glavni elementi odnosa između čoveka i društva u školi ovog slavnog muslimanskog filozofa. Ovaj rad pokušava da ponudi utemeljen odgovor na to pitanje.

Kretanje i vreme

Suprotno ranijim filozofima, Mula Sadra je zagovarao doktrinu o supstancijalnom kretanju (videti: isto: 233–236), te je veliki deo svoje filozofije zasnovao upravo na toj doktrini. Naravno, predmet koji u ovom radu obrazložimo nalaže da istražimo da li je moguće da takvu definiciju kretanja direktno ili indirektno povežemo sa društvenim i političkim aktivnostima čoveka, kao središnjeg aktera koji stvara istoriju. Odgovor na to pitanje, međutim, neće biti moguć ukoliko prethodno ne obratimo pažnju na Mula Sadrino stanovište o pitanju vremena. Zapravo, neki savremeni istraživači s punim pravom su isticali da je skoro nemoguće precizno objasniti suštinu Mula Sadrine transcendentne filozofije ukoliko se detaljno ne osvrnemo na njegove stavove o vremenu.

Poznato je da su filozofi pre Mula Sadre Širazija kretanje uglavnom definisali kao postepenu i blagovremenu aktualizaciju i realizaciju potencijala svake materije. Kako su insistirali na „postepenosti” i „blagovremenosti” procesa kretanja, razume se, oni su suštinu tog procesa redukovali isključivo na četiri kategorije u kojima je blagovremenost bila moguća. Prema tome, mogućnost kretanja u samoj supstanciji materije bila je potpuno odbačena. Takva definicija kretanja direktno je uticala i na koncepciju vremena. Većina filozofa je još od davnih vremena prihvatila da vreme označava meru kretanja. Prema tome, ako se kretanje događa isključivo u određenim kategorijama – tj. akcidentalno, a ne supstancijalno i suštinski – onda će i vreme biti povezano samo sa akcidentima materije. Naime, supstancija koja sačinjava suštinu materije zasvagda će biti statična i nepokretna – kako u prostoru, tako i u vremenu.

Mula Sadra nije opovrgao ovu vrstu kretanja i vreme koje se povezuje s tim. Naime, on je tvrdio da takvo kretanje i vreme postoje, ali da ne pred-

stavljaju originalne i primarne vrste kretanja i vremena. Ova tvrdnja traži dodatno kratko objašnjenje. Nakon što je detaljno obrazložio svoju ontološku doktrinu o primarnosti egzistencije (videti: isto: 224–228), Mula Sadra je zaključio da je esencija apstrakcija našeg uma, a ne nešto što objektivno i primarno postoji. S druge strane, u filozofiji je opštepoznato da se kategorije dobijaju tako što se esencija deli na svoje razne aplikacije. Prema tome, isti zaključak do kojeg je slavni muslimanski filozof stigao u vezi sa samom esencijom, prenosi se i na sve njene aplikacije, tj. kategorije. Tačnije, kategorije po tom osnovu nemaju primarno postojanje, već isključivo predstavljaju forme našeg poimanja. Otuda, kretanje koje se dogodi u okvirima raznih kategorija (akcidentalno kretanje), kao i vreme koje se dovodi u vezu sa takvom vrstom kretanja, ne mogu predstavljati objektivne oblike kretanja i vremena. S druge strane, mi jasno primećujemo razna kretanja. Da bi rešio ovu naizgled ozbiljnu kontradikciju, Mula Sadra je ponudio doktrinu o supstancijalnom kretanju, na osnovu koje je argumentovano tvrdio da su kretanje i vreme direktno povezani sa samom suštinom materije, tj. s njenom supstancijom. Otuda, kretanje i vreme u njegovoj filozofiji dobijaju sasvim novu definiciju. Ona se vrlo jasno povezuju s objektivnim postojanjem. Naime, kretanje kod Mula Sadre ne predstavlja površne promene u akcidentima materije. Kretanje u njegovoj filozofiji predstavlja stalni pokret supstancije. Priča o stabilnosti, tj. statičnosti materije, u njegovim delima nema nikakvog mesta. Supstancija materije u stalnom je kretanju. Zbog toga, „površinska” akcidentalna kretanja svake materije jesu samo rezultati njenog supstancijalnog i suštinskog kretanja. Slična situacija se ponavlja i kad je reč o vremenu. Vreme u njegovoj filozofiji više ne predstavlja meru površinskog kretanja u akcidentima. Rekli smo da je glavna kritika takve definicije vremena to što suština materije u tom slučaju ne biva u vremenu. Mula Sadra je u okrilju svojih inovativnih doktrina ponudio novo rešenje. On je zagovarao teoriju da je vreme mera supstancijalnog kretanja svake materije. Prema tome, suština svake materije kreće se u vremenu. Naime, vreme se u njegovoj filozofiji dovodi u direktnu vezu sa samom egzistencijom, a ne sa našim poimanjem. Čak i da ne bude nikakvog poimatelja, materija će ponovo imati svoje vreme (videti: isto: 236–238; Hašemi 2004: 11–12).

Spomenute kosmološke doktrine utemeljivača transcendentne filozofije ponudiće svoje najvažnije rezultate upravo kada je posredi pitanje suštine čovekovog postojanja i njegovog društva. Već smo ranije ukazali na to da Mula Sadrina filozofija predstavlja jedan od najkompletnijih oblika religijske filozofije. Otuda, nipošto nije neočekivano to što u njegovim raznim knjigama primećujemo argumentovane nagoveštaje i demonstrativno potkrepljene tvrdnje o tome da je cilj čovekovog individualnog i društvenog života večno blaženstvo, a da se to blaženstvo obistinjuje isključivo tako što će se čovek

približiti izvoru egzistencije, tj. Bogu.¹ Primera radi, možemo spomenuti Mula Sadrine reči iz njegove čuvene knjige *al-Mabda' va al-ma'ad* [Početak i povratak]: „Bog je početak i kraj (konačni cilj)” (Mula Sadra 1983: 554). Ovde nećemo pisati o brojnim argumentima koje utemeljivač transcendentne filozofije prezentuje kako bi jasno osnažio svoju tvrdnju. Samo ćemo istaći da se po tom osnovu celokupno postojanje direktno povezuje s Bogom jer je upravo On apsolutna egzistencija. Preciznije rečeno, sve osim Njega jeste manifestacija Njegovog postojanja. S druge strane, sa stanovišta Mula Sadre Širazija, čovek predstavlja najpotpuniju manifestaciju božjeg postojanja. Čovek ima tu sposobnost da aktualizuje svoje razne potencijale, te da se na taj način približi božjem postojanju. Ako čovek poseduje takav položaj, jasno je da ljudsko društvo ima mnogo značajniji položaj u odnosu na svakog pojedinca. Prema tome, celokupno društvo, svesno ili nesvesno, teži ka apsolutnom postojanju, tj. ka Bogu.

U nastavku ćemo se nešto detaljnije osvrnuti na odnos između supstancijalnog kretanja i čovekove individualne i društvene težnje ka Bogu.

Progresivno kretanje kao prirodni tok društva

Svaka veća ili manja promena u strukturi društva neminovno podleže filozofski obrazloženim univerzalnim principima kretanja. Prema tome, svaki filozofski sistem, shodno svojoj definiciji procesa kretanja, nudi poseban stav, odnosno stavove, kada analizira čovekov društveni život. Prema tome, ukoliko se u okviru određenog filozofskog sistema bude smatralo da je kretanje moguće isključivo u akcidentima a ne u suštini (supstanciji), te da suština nikada ne može biti pokretna, tada će neminovni rezultat biti uverenje u to da ljudsko društvo ne može biti zaista progresivno. Naime, društvo u tom slučaju doživljava promene u nekim aspektima svog postojanja, ali sve dok ono postoji, njegovi suštinski elementi ostaju isti. Iz prethodnih strana ovog rada može se vrlo jednostavno zaključiti da Mula Sadra Širazi nipošto ne bi mogao da bude saglasan sa ovakvim zaključkom. Rekli smo da on zapravo nudi potpuno drugačije rešenje u vezi sa samom definicijom kretanja. Pišući o objektivnom kretanju supstancije, on u stvari tvrdi da je suština materije u stalnom pokretu. S druge strane, sledeći raskošnu tradiciju islamske misaonosti, Mula Sadra je o čoveku govorio kao o najpotpunijem stvorenju. S tim u vezi,

1 Ovakve tvrdnje nedvojbeno asociraju na 156. kur'anski iskaz (*ajet*) iz odeljka (*sure*) „al-Bakara”: „Zaista smo mi od Boga, i zaista se Njemu vraćamo.” Čitaocima posebno skrećemo pažnju na to da se u drugom delu ovog iskaza (zaista se njemu vraćamo) govori o sadašnjem a ne o budućem vremenu. Takav izraz se, bez sumnje, najbolje može protumačiti pomoću filozofske doktrine o supstancijalnom kretanju, na osnovu koje se suština čovekovog postojanja, tj. njegova supstancija, svakog trenutka kreće ka svom savršenstvu.

u nedavno objavljenoj monografiji *Kratka istorija islamske filozofije* čitamo: „Uloga savršenog čoveka u transcendentnoj filozofiji nije ograničena na njegovo individualno postojanje. Kako utemeljivač ove filozofske škole tvrdi, doktrinu o savršenom čoveku treba sagledati sa dva aspekta. Prvi aspekt se promatra kroz čovekovo kretanje ka Apsolutnom postojanju, dok se drugi aspekt ogleda u činjenici da čovek prožima sve niže stupnjeve manifestacije. Na taj način, savršeni čovek preuzima središnju ulogu u svetu božjih manifestacija. Drugim rečima, on je potpuni odsjaj božjeg postojanja, te samim tim biva posrednik pri pojavi nižih manifestacija” (Halilović 2014: 243).

Prema tome, jasno je da društvene promene sa stanovišta Mula Sadre Širazija dobijaju potpuno drugačiju prirodu. Samo formiranje društva i tranzicija iz individualnog u društveni život predstavljaju onu vrstu kretanja koja se u transcendentnoj filozofiji smatra suštinskom. Prema tome, suštinu društvenih previranja može predstavljati isključivo čovekov egzistencijalni pokret. Na taj način, prošlost, sadašnjost i budućnost društva mogu biti definisane jedino u senci čovekovog postojanja.

Po svemu sudeći, možemo zaključiti da se iz perspektive transcendentne filozofije razna društva manje-više kreću ka svom prosperitetu. Naime, na osnovu doktrine o supstancijalnom kretanju, ne samo da ništa ne biva uništeno već kroz stalno suštinsko kretanje sve vreme postaje potpunije. Ukoliko kroz istoriju primećujemo da su određena društva uništena, to ne ruši pomenuti princip, već samo ukazuje na činjenicu da je taj prosperitet imao pogrešno usmerenje, te da njegovi razni elementi nisu bili potpuno usklađeni. Murteza Mutahari, jedan od savremenih naslednika Mula Sadrine filozofske škole, sledećim rečima ukazuje na tu činjenicu: „Kada uzmemo u obzir sva ljudska društva, tj. celokupno čovečanstvo, te kada razmotrimo njihov kolektivni život kroz vreme, uočavamo potpuni prosperitet i kretanje ka savršenstvu. Ova odlika proističe upravo iz toga što tok supstancijalnog i suštinskog kretanja nikada ne ide unazad” (Mutahari 2007: 56). Naime, sa filozofskog aspekta, ono do čega se došlo putem supstancijalnog kretanja, nipošto ne može biti uništeno jer je postojanje suprotno nepostojanju, te bi uništenje nečeg što već postoji predstavljalo događanje eksplicitne kontradikcije¹, a to je nemoguće.

Dakle, u ovakvom saznajnom korpusu sva postojanja teže ka svom savršenstvu, te nastoje da aktualizuju svoje potencijale. Sve svakog trenutka postaje novo. Takvo stanje, kao što smo rekli, proizlazi iz doktrine o supstancijalnom kretanju. Međutim, tu postoji i drugi veoma važan faktor. Čovek u transcendentnoj filozofiji predstavlja „prinudnog aktera” (*agent by compulsion*),

¹ To bi, naime, označavalo lišenje postojanja samog postojanja. Jasno je da tako nešto nije moguće.

što znači da čovek svoje odluke donosi potpuno samostalno i svojevolsno iako su sva njegova dela u kolektivnijem korpusu zapravo dela njegovog stvaralačkog uzroka, tj. Boga. Razume se, situacija nije drugačija ni kada su u pitanju čovekove društvene aktivnosti. Prema tome, svaki čovek pojedinačno pokušava da u okviru društva u kojem živi postigne što veći nivo savršenstva. Možemo primetiti da se ovde sjedinjuju delokruzi pomenutih doktrina, tj. doktrine o supstancijalnom kretanju i doktrine o čovekovom svojevolsnom delovanju. Prema tome, prirodni tok svakog društva zaista jeste progresivno kretanje, tj. kretanje ka prosperitetu. Takav stav se jasno primećuje i u „četvrtom racionalnom putovanju” u Mula Sadrinom remek-delu *al-Asfar al-arba'a al-'aklija* [Četiri racionalna putovanja], koje ukazuje na nužnost prisustva božjim duhom nadahnutog čoveka u društvu kako bi on pomagao ostalim ljudima da se jednostavnije kreću ka svom savršenstvu. Sudeći po ovakvim rezultatima preuzetim iz transcendentne filozofije, konstatacija dela savremenih istraživača o tome da ne postoji niti jedno delo slavnog širaskog filozofa u kojem on nije podrobno razmatrao odnos između čoveka i njegovog društva, postaje potpuno opravdana (videti: Tusi 2008: 27).

Naravno, postoje određene prepreke na putu čovekovog društvenog prosperiteta. Težnja za postizanjem što većeg ličnog profita – ukoliko lično i društveno dobro ne budu išli istim smerom – može se pojaviti kod svakog pojedinca koji nije potpuno svestan primarnosti društvenih aspekata. S druge strane, sasvim je moguće da se određeno društvo greškom opredeli za aktualizaciju manje važnih potencijala, te da samim tim zanemari one aspekte u čijoj realizaciji se skriva mnogo veći oblik savršenstva. U svakom slučaju, treba zaključiti da supstancijalno i suštinsko kretanje svakog ograničenog postojanja dovodi do nužnog i neizbežnog kretanja ka savršenstvu. Takvo kretanje je u prirodi neminovno, dok je u čoveku – kako u njegovom individualnom, tako i u društvenom životu – nekada osporavano, te samim tim dolazi do usporavanja tog procesa, ali svakako ne i do njegovog potpunog prekidanja.

Stepeni čovekovog postojanja

Pišući o odnosu između čoveka i društva, Mula Sadra ističe da se brzina i kvalitet procesa kretanja ka savršenstvu u svakom društvu dovode u direktnu vezu sa raznim stepenima postojanja svakog pojedinca koji živi u njemu. Naravno, egzistencijalni stepen predvodnika jednog društva mnogo je bitniji u odnosu na stepen postojanja ostalih članova tog društva. Prema tome, ovde ćemo ukratko predstaviti učenje utemeljivača transcendentne filozofije o raznim stepenima čovekovog postojanja kako bismo mogli da zaključimo šta je njegov stav o tome koje društvo poseduje veći i sigurniji potencijal za progresivno kretanje.

Mula Sadra tvrdi da svaki čovek, kada je u pitanju njegovo postojanje, može pripadati jednoj od sledeće četiri kategorije stupnjeva:

- stupanj senzibilnog poimanja;
- stupanj imaginacijskog poimanja;
- stupanj neograničenog animalnog poimanja;
- stupanj perfektnog ljudskog poimanja (Mula Sadra 2006: 466–467).

Čovek koji se nalazi na prvom stupnju obazire se na svoje najosnovnije materijalne prohteve. Za takvu osobu društveni život nema nikakvog primarnog značaja jer ona nije u stanju da dalekosežno razmatra zapanjujuće rezultate kolektivnog rada. Istina, ona prihvata prisustvo u društvu samo ukoliko joj to pruža jednostavniji i direktan put do njenih ličnih fizičkih potreba.

Stupanj imaginacijskog poimanja napredniji je od prvog stupnja. Čovek koji se nalazi na tom stupnju obraća pažnju na rezultate svojih ličnih postupaka. On ne čini ono što će ga posredno ili neposredno odvratiti od realizacije određenih prohteva. Međutim, ni za njega društvo nema primaran značaj. Važno je istaći da je razlika između prvog i drugog stupnja u tome što senzibilno poimanje ne može da proizvede moć obaziranja na rezultate ličnog delovanja, dok nam imaginacijsko poimanje to omogućuje.

Treći i četvrti stupanj čovekovog postojanja karakteristični su po tome što čovek koji se nalazi u okviru njih manje-više dobija predstavu o primarnosti društvenih aspekata u odnosu na one individualne. Razume se, ta predstava je u trećem stupnju nehotična, dok je u četvrtom hotimična. Međutim, treba imati na umu da je glavna razlika između ova dva stupnja u delokrugu poimanja ljudskih individualnih i društvenih potencijala. Čovek koji se nalazi na trećem stupnju svestan je samo onih potencijala koji su u neposrednoj vezi sa materijalnim postojanjem. On se, upravo iz tog razloga, ne može detaljno fokusirati, pa čak ni obazirati, na duhovne aspekte čovekovog postojanja. To međutim nipošto nije slučaj sa čovekom koji je stigao do poslednjeg stupnja. Takav čovek ne samo da mnogo preciznije poima primarnost društvenih aspekata u odnosu na individualne prohteve već je potpuno opravdano uveren u neuporedivo veću vrednost duhovnog prosperiteta u odnosu na onaj materijalni. U procesu vaspitanja takvog čoveka, Mula Sadra ističe, uloga religije i njenih sazajnih stadijuma svakako jeste neosporiva (videti: Lakzai 2013: 30).

Iz rečenog se veoma jasno može zaključiti da postoji neraskidiva veza između čovekovog poimanja i njegovog egzistencijalnog stanja. Po tom osnovu, Mula Sadra ističe da svaki čovek isključivo svojim ličnim izborom – koji ga naravno opterećuje i velikom odgovornošću – može zauzeti jedan od četiri

pomenuta egzistencijalna stupnja (videti: Mula Sadra 2006: 469). Prema tome, pojedinci zapravo jesu od veoma velikog značaja kada je u pitanju položaj društva. Jer, oni formiraju društvo. Možda je apsurdno i spominjati to da društvo ne bi ni postojalo ukoliko prethodno ne bi bilo pojedinaca. Međutim, odnos između pojedinaca i društva, iako na samom početku deluje jednostavno, ipak nije toliko prost. Ako preciznije obratimo pažnju na taj odnos, pred nama će se pojaviti brojna pitanja na koja ne možemo ponuditi potpuno jednostavne i proste odgovore. To nam potvrđuju i razni, nekada potpuno kontradiktorni, stavovi brojnih ranijih i savremenih filozofa o tom pitanju. Prema tome, u nastavku ćemo detaljnije istražiti stav pristalica transcendentne filozofije i njenog utemeljivača Mula Sadre Širazija o odnosu između čoveka (pojedince) i društva.

Odnos između čoveka i društva

Iako smatra da čovek poseduje slobodu volje, te da je prinuđen da sam izabere svoj životni put, Mula Sadra ipak podseća da čovek nije u stanju da potpuno samostalno i bez oslanjanja na druge pomagače krene putem blaženstva i savršenstva. Ističući čovekove prirodne nedostatke i ograničenosti u pripremljanju svih svojih materijalnih, psihičkih i duhovnih potreba, slavni širaski filozof piše: „Da bi opstao, čovek se nikako ne može osloniti samo na sebe. On jednostavno nije u stanju da sve svoje potencijale aktualizuje bez konstruktivne saradnje s drugim ljudima zato što njegovo postojanje nije 'zarobljeno' unutar njega. On, naime, može da živi isključivo u okrilju društva i civilizacije koja mu omogućuje jednostavniju realizaciju svih potreba” (Mula Sadra 2006: 491).

Osvrćući se upravo na tu činjenicu, utemeljivač transcendentne filozofije ukazuje na nužnost formulisanja zakona koji će konsolidovati fundamente individualnog i društvenog života, te koji će garantovati miran, progresivan i ugodan život za sve članove društva. Neophodnost postojanja takvog zakona toliko je jasna da Mula Sadra ne smatra potrebnim da je previše obrađuje. On o tome samo piše da bi bez zakona svaki pojedinac svoje lične prohteve smatrao najvažnijim, te da bi zbog zadovoljavanja svojih individualnih potreba ugrožavao prava, živote i imovinu drugih ljudi. Samim tim, razume se, on bi odstranio mir i blaženstvo i iz svog ličnog života (videti: isto).

Mula Sadra zatim zaključuje da bi takav zakon mogao da predstavi jedino onaj koji je prouzrokovao čovekovo postojanje, tj. Bog. U nastavku on naziva takav sistematizovani zakon božjom religijom, tj. *šerijat*¹, i ističe da

1 Važno je napomenuti da *šerijat* ima razna značenja, a ovde se misli na ono koje se poistovećuje s religijom. U vezi sa drugim značenjima tog termina, videti: Mubarak 2013: 17–43.

čovjek jedino sprovođenjem tog zakona može da aktualizuje sve svoje potencijale, te da se s velikim intenzitetom kreće ka savršenstvu – ka svom Gospodaru (isto). Dakle, sumiraćemo Mula Sadrine početne stavove kada je reč o čovekovom društvenom životu i o njegovim osnovama. Čovek mora da živi u društvu kako bi uspevao da zadovolji svoje razne potrebe. S druge strane, društveni život zahteva da postoje sistematizovani zakoni koji mogu doći jedino od onoga koji je prouzrokovao čovekovo postojanje. Taj zakonski sistem je, kako ističe utemeljivač transcendentne filozofije, religija, tj. *šerijat*. Imajući u vidu takve okolnosti, slavni širaski filozof predstavlja neke od glavnih učinaka *šerijata*. Između ostalog, on ističe nužnost toga da se u okviru *šerijata* pretpostave platforme u okviru kojih bi članovi jednog društva imali priliku da se redovno okupljaju i razgovaraju. Kao primer spominje zajedničku molitvu u islamu koja ne samo da usavršava egzistencijalnu vezu između svakog pojedinca i Gospodara već povećava ljubav, harmoniju i jedinstvo unutar same zajednice. Dakle, čovekova potreba za društvom ne može biti obrazložena samo na materijalnoj razini. Naprotiv, svaki pojedinac veliki deo svojih psihičkih i duhovnih potreba realizuje isključivo u društvu. Naime, postoji određeni nivo duhovnog prosperiteta koji nipošto nije dostupan onome ko je izolovan iz društva.

Ovde se kristalizovano prikazuje i Mula Sadrin eksplicitan stav o istinskom prosperitetu savršenog čoveka. Suprotno nekim mističkim redovima, on se vrlo oštro protivi potpunom osamljivanju. Naravno, on nikada ne odbacuje posebna duhovna iskustva do kojih svaki mistik može da stigne tek nakon kratkoročnog osamljivanja i duhovnog samopročišćenja. Tako nešto on je praktikovao i u drugom periodu svog života (videti: Halilović 2014: 200–203). Međutim, ono što je oštro odbacivao jeste potpuno izolovanje iz društva, što je nažalost i dan-danas uobičajeni ritual u mnogim mističkim tradicijama. Pišući o četiri racionalna putovanja, on argumentovano insistira na tome da je četvrto, odnosno poslednje putovanje, zapravo kretanje božjim duhom nadahnutog čoveka kroz društvo. Takvim egzistencijalnim putovanjem ne samo da ostali članovi društva dobijaju priliku da se okoriste od istinskog blagoslova savršenog čoveka već i sam takav čovek ispunjava svoju dužnost prema Gospodaru, te se s mnogo većim intenzitetom kreće ka Njemu.

Odnos između čoveka i društva treba posmatrati i iz drugog aspekta. Čovek se rađa u društvu. Odmah po rođenju okružen je svojim roditeljima, porodicom, selom ili gradom. Jasno je da on nikako ne može uticati na to okruženje. Prema tome, zbog određenih prirodnih i materijalnih potreba koje nije u stanju da otkloni bez oslanjanja na druge članove društva u kojem je rođen, on prvi period života mora provesti bez ikakvog uticaja svoje volje. Međutim, pošto se ljudski aspekti njegovog postojanja, shodno onome što smo obrazložili u okviru doktrine o supstancijalnom kretanju, blagovremeno

suštinski usavršavaju, on dobija mnogo veću slobodu u tome da svojevoljno napravi izbor – da li želi da ostane u okrilju društva u kojem je rođen ili preferira da se posveti sebi, te da svoju sudbinu potraži u drugom društvu. Ukoliko preciznije obratimo pažnju na taj period čovekovog života, primetićemo da se čovek supstancijalnim kretanjem izdvaja iz prvotnog društva u kojem je rođen, te da samostalno formira svoju individualnu ličnost. Otuda, shodno osnovama transcendentne filozofije, možemo jasno zaključiti da čovek kao pojedinac zapravo nastaje tek onda kada blagovremeno usavrši svoju slobodu volje (videti: Hadžajlić 2012: 46).

Nakon utemeljenja individualne ličnosti, čovek izlazi iz okrilja svog „prirodnog društva” te teži ka „biranom društvu”. Razume se, ova dva društva ne moraju nužno biti različita. Štaviše, u većini slučajeva reč je o istom društvu. Međutim, glavna razlika između tog „prirodnog” i „biranog” društva jeste upravo u tome što je čovek najpre pasivan član društva, dok kasnije prerasta u njegovog aktivnog člana. Ono što sa stanovišta religijskog filozofa poput Mula Sadre Širazija u ovom periodu čovekovog života može predstavljati neosporivu suštinsku vrednost, jeste to da se čovek kreće ka izboru religijom nadahnutog društva, odnosno ka njegovom stvaranju. U takvom društvu, razume se, postoji istinsko a ne veštačko bratstvo među pojedincima. Naime, svaki od njih zna da su i drugi članovi društva božja stvorenja poput njega. Samim tim, stvara se nepremostiva konsolidacija unutar društva. Naravno, ne treba zaboraviti da društvo koje se formira na temeljima religije ima tu sposobnost da se veoma kvalitetno posveti i individualnom životu svakog pojedinca. Razlog je jasan. Pored učenja o odnosu između čoveka i drugih članova društva, vrlo važan deo religije sačinjava i detaljno obrazlaganje raznih dimenzija odnosa svakog čoveka sa samim sobom i sa Bogom. Prema tome, u takvom društvu svaki čovek ima dva sistematizovano pomešana osećanja – osećanje društvenosti i osećanje individualnosti. Zapravo, to je neka vrsta oličenja Mula Sadrine veoma važne ontološke doktrine o „pokazivanju mnoštva u jedinstvu i manifestaciji jedinstva u mnoštvu” (videti: Mutahari 1994: 44).

Značajan primer produktivnog pokušaja formiranja takvog društva kasniji Mula Sadrini sledbenici pronalaze u zajednici koju je odmah po objavi islama formirao verovesnik Muhamed u Medini. Nakon što je otklonio veliki deo racionalno neutemeljenih običaja i paganskih rituala iz onovremenih arapskih tradicionalnih plemena i naroda, on je uspeo da novoformirano društvo „očisti” od nepotrebnih zavisnosti kako bi ga jednostavnije i bezbrižnije poveo ka jedinstvenom cilju – ka Bogu. Na tom putu on nipošto nije zanemario individualne živote svakog pojedinca. On nije smatrao da je potrebno zbog društva žrtvovati svaki aspekt individualnog života. Naprotiv, on je smatrao da društvo neće biti produktivno ukoliko svaki pojedinac ne

oseti svestranu vezu između privatnog i društvenog života. Dakle, on nije žrtvovao privatne aspekte života svakog čoveka u korist novoformiranog društva, već je pokušao da te privatne živote usmeri ka društvenom prosperitetu. S druge strane, nije dopustio ni da se privatni životi članova društva toliko razdvoje da ih kasnije spaja samo nužnost društvenog života (videti: Mutahari 2008: 131–132). Naravno, realizacija takvog značajnog civilizacijskog poduhvata nipošto ne bi bila moguća da nije postojala religijska spremnost za to. Brojna religijska predanja o čovekovom odnosu sa Bogom, sa sobom, sa prirodom i sa ostalim članovima društva svedoče o doprinosu religije realizaciji takve ideje.

U svakom slučaju, važno je istaći da je odnos između čoveka i društva sa stanovišta utemeljivača transcendentne filozofije potpuno obostran. Čovek svoj život započinje u društvu, te je sasvim prirodno da prve aspekte svoje ličnosti formira pod njegovim uticajem. Međutim, njegova ličnost se supstancijalnim kretanjem blagovremeno usavršava. Samim tim, on postaje samostalna ličnost koja iz dana u dan sve više stremlji ka individualnosti. Tada se pred njim pojavljuje mogućnost da živi unutar zajednice ili da se izdvoji iz nje.¹ Pošto je svestan činjenice da je život izvan društva veoma težak, on se najčešće opredeljuje za društveni život. Tada mora da donese odluku o tome da li će da ostane u društvu pod čijim uticajem je godinama živeo, ili pak želi da izabere, odnosno da formira, drugo društvo. Šta god da bude rezultat ovog izbora, jedno je neosporno: čovek koji je formirao svoju individualnu ličnost može sopstvenim naporom da doprinosi usavršavanju društva koje je odabrao. Od tada počinje drugi oblik uticaja – uticaj čoveka na društvo. Naime, kako bi rekao Murteza Mutahari, savremeni naslednik Mula Sadrine transcendentne filozofije, „društvo stvara čovekovu individualnu ličnost, a čovek pomoću te ličnosti kasnije utiče na društvo i doprinosi usavršavanju tog društva” (isto: 132).

Blaženstvo – spona između čoveka i društva

Blaženstvo je svakako najvažniji faktor u čovekovom društvenom životu. Naime, ono je cilj svakog čoveka. Otuda, blaženstvo nesumnjivo može na najbolji način da prikaže sponu između pojedinca i društva. Stav svakog filozofa o definiciji blaženstva razotkriva brojne neizrecive aspekte njegovog stanovišta o odnosu između čoveka i društva. Istinitost ove tvrdnje posebno se primećuje kod Mula Sadre Širazija koji nedvojbeno smatra da je konačan

¹ To izdvajanje, naravno, ne mora biti fizičko izdvajanje. Sasvim je moguće da čovek fizički bude prisutan u određenoj zajednici, ali da ga njegov sistem razmišljanja i delovanja potpuno izdvaja od nje. Brojne primere ovog oblika „ideološkog izdvajanja” iz zajednice primećujemo u raznim modernim zapadnim društvima.

cilj svakog individualnog i društvenog kretanja postizanje što potpunijeg oblika blaženstva. Prema tome, u posljednjem delu ovog rada ukratko ćemo obratiti pažnju na stavove utemeljivača transcendentne filozofije o blaženstvu kako bismo mogli da primetimo sistematizovanost njegovih stanovišta u vezi sa neodgonetljivom povezanošću čovekovog individualnog i društvenog života.

Sudeći po ontološkim stavovima slavnog širaskog filozofa, nipošto nije čudno što on čovekovo istinsko blaženstvo u potpunosti povezuje sa njegovim životom posle smrti. Zbog ograničenosti materijalnih postojanja, on ističe, nije ni moguće da se istinsko blaženstvo realizuje dok je čovek u okovima materije. Prema tome, osvrćući se na tradicionalno versko predanje u kojem se ističe da „je ljubav prema materijalnom svetu izvor svih prestupa” (Kuleini 1991: 230), Mula Sadra piše da je izvor istinskog blaženstva upravo ljubav prema večnom životu posle smrti (videti: Mula Sadra 2006: 499–500). Iz rečenog se podrazumeva da istinsko blaženstvo sa stanovišta utemeljivača transcendentne filozofije zaslužuje samo onaj ko od sebe odstrani svaku vrstu zavisnosti od materijalnog sveta. Naravno, to nipošto ne znači da čovek treba da se posveti isključivo zagrobnom životu, te da na taj način potpuno zanemari sve materijalne aspekte svog života. Naprotiv, Mula Sadra ističe da ovakav pogled na život svakom čoveku nudi mogućnost da potpuno sistematizovano organizuje svoj materijalni život kako bi pomoću tog života došao do istinskog blaženstva. Naime, iako je istinsko blaženstvo u večnom životu, ipak put do njega prolazi kroz materijalne dimenzije postojanja. Mula Sadra o tome piše:

Zavisnost duše od tela u okviru čovekovog materijalnog života jeste jedan od neosporivih uslova za čovekov duhovni prosperitet jer jedino na taj način sintagma „povratak Bogu” [koja se vrlo često primećuje u religijskim kontekstima] dobija smisao. S druge strane, materijalni život ne bi bio moguć ukoliko ne bismo detaljno obraćali pažnju na sopstveno zdravlje i zdravlje svoje porodice. A budući da na to zdravlje utiču brojni materijalni faktori, potrebno je veoma precizno organizovati materijalni život pre smrti. U taj okvir spada snabdevanje svime što je neophodno za progresivan život, kao i otklanjanje svih pretnji koje mogu da ugroze bezbednost i zdravlje čoveka, njegove porodice i njegovog društva. Otuđa, potreba za hranom, pićem, odmorom i ostalim neophodnim sredstvima postaje potpuno opravdana (isto: 494).

U nastavku svojih izlaganja, utemeljivač transcendentne filozofije ističe da postoje tri veoma važna kriterijuma za to da određeno delo svrstamo u grupu „velikih grehova”, odnosno nepremostivih prestupa koji se ujedno

smatraju najvećim preprekama na putu ka konačnom blaženstvu. Prvi kriterijum je to da određeno delo predstavlja prepreku na putu saznanja Boga i Njegovih atributa. Ova grupa prestupa, razume se, saznajne je prirode, te se samim tim izdvaja iz predmeta našeg trenutnog razmatranja. Ono što se direktno povezuje sa našom temom, jesu drugi i treći kriterijum koji se odnose na čovekov materijalni život. Drugi kriterijum je to da određeno delo ugrozi život i zdravlje drugih ljudi, dok je treći kriterijum to da ono predstavlja prepreku na putu snabdevanja osnovnim potrebama za individualni ili društveni život (videti: isto: 506–507).

Primećujemo da širaski filozof razarajući karakter društvenih i individualnih prestupa, koji se direktno povezuju sa materijalnim životom, poistovećuje sa razarajućom prirodom prestupa poput neverništva i bezboštva. Drugim rečima, prema njegovom mišljenju, kada su u pitanju prepreke na putu ka čovekovom istinskom blaženstvu, neverništvo nema nikakav prioritet u odnosu na oduzimanja prava drugim ljudima ili na stvaranje pometnje u njihovom društvenom prosperitetu. Po tom osnovu, nije čudno zaključiti da je nasilnička vladavina mnogo štetnija po čovekovo društveno i individualno blaženstvo od bilo kog drugog oblika prestupa jer ona ometa proces društvenog progressa i njegovog prirodnog kretanja ka blaženstvu.

Dakle, sa stanovišta transcendentne filozofije, istinsko blaženstvo se postiže tek nakon smrti, ali se ono zarađuje u okviru materijalnog života. S druge strane, postoje brojni elementi istinskog blaženstva koji se ne mogu postići bez aktivnog društvenog života. Otuda, odnos između čoveka i društva nipošto nije veštački niti iznuđen. Naprotiv, taj odnos je suštinski. Čovek se rađa i svoju samostalnu ličnost formira u okrilju društva kako bi kasnije svojim ličnim izborom uticao na njegovu budućnost. Čovek jednostavno ne može da iskusi istinsko blaženstvo bez društva, kao što ni društvo ne može da postoji bez čoveka.

Zaključak

Transcendentna filozofija koju je utemeljio Mula Sadra Širazi zauzima posebno mesto u istoriji islamske misaonosti. Ona predstavlja „potpuno validni filozofski sistem koji, u skladu s logičkim principima racionalne metode, koristi epistemičke vrednosti religijskog otkrovenja, odnosno ontologije koja proističe iz otkrovenja. Ona takođe koristi kognitivne aspekte čovekove intuicije kao jednog od izvesnih izvora saznanja” (Halilović 2014: 216). Prema tome, veoma je važno obratiti pažnju na to da njeni zaključci ne predstavljaju isključivo filozofske analize njenog utemeljivača i njegovih kasnijih naslednika sve do danas. Naprotiv, analizirajući ovaj filozofski sistem možemo prepoznati razne detalje i elemente učenja islama.

Prema tome, obostrani suštinski i neraskidivi odnos između čoveka i društva prezentovan u okviru tog filozofskog sistema zapravo proističe iz srži samog islama kao religije. Takav odnos, razume se, svestrano utiče na naša poimanja o skoro svim aspektima društvenog života koji se manifestuju u okviru saznajnih, naučnih, kulturnih, političkih, ekonomskih i drugih okolnosti. Otuda je jasno da takav pogled nudi zaseban oblik društvenih nauka. Ovaj rad je razmatrao filozofske osnove takvog religijskog pogleda, a detaljno obrazlaganje strukture društvenih nauka koje proizlaze iz njega ponudićemo u kasnijim radovima.

Primljeno: 25. avgusta 2014.

Prihvaćeno: 1. oktobra 2014.

Literatura

- Hadžajlić, Mirsad (2012), „Božansko znanje i sloboda volje”, u: Časopis za religijske nauke *Kom*, vol. I (1): 45–67.
- Halilović, Tehran, Halilović, Seid, Halilović, Muamer (2014), *Kratka istorija islamske filozofije*, Beograd, Centar za religijske nauke *Kom*.
- Hašemi, Mohamad Mansur (2004), *Sejrurat dar falsafe-je Mola Sadra va Hegel* [Nastajanje u Mula Sadrinoj i Hegelovoj filozofiji], Tehran, Kavir.
- Kuleini, Abu Džafer Muhamed ibn Jakub (1991), *Usul al-kafi*, tom 5, Tehran, Osve.
- Lakzai, Šarif (2013), „Fard va dame'e dar hekmat-e sijasi-je mota'aliye” [Čovek i društvo u političkoj transcendentnoj filozofiji], u časopisu *Sijasat-e mota'aliye* [Transcendentna politika], vol. I (3): 25–42.
- Modžtahedi, Karim (1996), *Falsafe dar korun-e vosta* [Filozofija u srednjem veku], Tehran, Amir Kabir.
- Mubarak, Abdulkadir (2013), „Shari'a and Human Rights, the Challenges Ahead”, in: *Journal of Religious Sciences Kom*, vol. II (1): 17–43.
- Mutahari, Murteza (1994), *Đame'e va tarih* [Društvo i istorija], šesto izdanje, Tehran, Sadra.
- Mutahari, Murteza (2007), *Mađmu'e asar* [Zbirka dela], tom 15, Tehran, Sadra.
- Mutahari, Murteza (2008), *Falsafe-je tarih* [Filozofija istorije], tom 1, Tehran, Sadra.
- Širazi, Mula Sadra (1983), *al-Mabda' va al-ma'ad* [Početak i povratak], priredio Abdulah Nurani, Tehran, Markaz-e našr-e danešgahi.
- Širazi, Mula Sadra (2006), *aš-Šavahid ar-rububija fi al-manahidž as-sulukija*, četvrto izdanje, Tehran, Soruš.
- Tusi, Sejid Halil ar-Rahman (2008), „Mola Sadra Širazi va Martin Hajdeger: tahlili ensan-šenasane dar falsafe-je sijasi” [Mula Sadra Širazi i Martin Hajdeger: antropološka analiza političke filozofije], u časopisu *Olum-e sijasi* [Političke nauke], br. 43.

Man and Society in Mulla Sadra Shirazi's Work

Muamer Halilović

*Department of Religious Civilization,
Center for Religious Sciences „Kom”, Belgrade, Serbia*

The question of the relationship between man and society can be considered from different perspectives. However, it is irrefutable that the answer to this question primarily falls within the scope of philosophy, because the terms used to crystallize the relationship are of philosophical nature. In this respect, the author of this paper is trying to present the views of Mulla Sadra Shirazi, the founder of the Islamic transcendental philosophy, who holds that man will not be able to actualize their full potential if he lives outside society, just as society does not exist without man. The paper also explains in detail the views of this famous philosopher of the late sixteenth and early seventeenth century on the true bliss of every man that will not be achieved without social life. The author, inter alia, also comprehensively analyzes rational background of Mulla Sadra Shirazi's special stance concerning his cosmological doctrine of substantial movement and his anthropological doctrine of the existential situation of the perfect man.

Keywords: *man, society, Mulla Sadra, transcendental philosophy, substantial movement, the perfect man, bliss*